

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՌՎ Է ՄԵՂԱԻՈՐԸ

Ապրիլ, 1895 թ.

Ինչպէս հաղորդում են եւրոպական թերթերը, Սասունի կոտորածի Քննիչ-Յանձնախումբի անդամների մէջ մի վերին աստիճանի տարօրինակ հարց է բարձրացել թէ ո՞ւմ վրայ է ընկնում կոտորածի յանցանքը...

Քաղաքակրթւած աշխարհը մի ժամանակ կասկածանքով էր վերաբերում կոտորածին. նա չէր հաւատում, թէ մարդ կոչւած էակը ընդունակ է այդպիսի գազանային գործողութիւնների, որ այդ տեղեկութիւնները, նկարագրութիւնները շինծու, առասպելական են, որ դա չարանենգ, խռովարար մարդկանց հնարածներն են միջազգային խաղաղութիւնը վրդովելու համար:

Կոտորածը կասկածանքի էր ենթարկում և դիպումատեան, որը աւելի ճիշտ և մանրամասն տեղեկութիւններ ունէր եղելութեան մասին, քանի որ նա բացի դեսպաններից ու հիւպատոսներից, ունի ամեն տեղիւր ագենտները, որոնք անմիջապէս ամենամանրամասն տեղեկութիւն են տալիս իրենց կառավարութեան տեղի ունեցած թէ խոշոր և թէ մանր դէպքերի մասին. այդ ամբողջ աշխարհը գիտէ: Բայց ներկայ պարագաներում դիպումատեանից երբէք ձեռնտու չէ այդպիսի մի խնդիր ասպարէզ հանել, սուլթանի կառավարութեան վրայ ճնշում գործ դնել ու միջազգային քաղաքական բնաւորութիւն տալ, որովհետև նա կարող է դժւարութիւններ առաջ բերել և գուցէ մինչև իսկ ընդհարման տեղիք տալ, քանի որ իւրաքանչիւր պետութիւն տարբեր, մէկ-մէկու հակառակ շահեր ունին Հայկական խնդրում:

Երբ սարսափը ամբողջովին երևան հանւեց շնորհիւ հայ յեղափոխական թերթերի, որին արձագանգ տւեց Եւրոպայի ու Ամերիկայի անկաշառ մամուլը, և կասկածանքով վերաբերող հասարակութիւնը յուզւեց, վերդովւեց, դիպումատեան անկարող եղաւ այլևս շարունակել իր բռնած դիրքը, խուլ մնալ և, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, ակամայիցս ստիպւած եղաւ զբաղ-

ւել այդ խնդրով, մանաւադ Անգլիական դիպումատեան, և իբրև միջոց յուզւած հասարակութեանը խաղաղացնելու, նա մի Քննիչ-Յանձնախումբ նշանակեց գործը „քննելու“ և „իսկութիւնը երևան հանելու“...

Արդէն այս երևոյթը ինքն ըստ ինքեան աչքի ընկնող մի փաստ է, որ դիպումատեանի կողմից սա մի խաղ է, որովհետև ան հնարին է, որ Քննիչ-Յանձնախումբը նշանակող դիպումատեան տեղեկութիւն չունենար կոտորածի իսկութեան մասին: Միայն մի բան կարելի է ենթադրել - որ դիպումատեան կասկածանքով է վերաբերում իր ներկայացուցիչներին, որ վերջիններն ևս „յեղափոխականներ“ են և ուզում են եւրոպական խաղաղութիւնը վրդովել, ուստի և հնարովի տեղեկութիւններ են տալիս իրենց պետութիւններին: Իսկ ենթադրել այսպիսի մի բան, աւելի քան խելագարութիւն կը լինի: Բայց դիպումատեանի հարկաւոր է այդ խաղը խնդիրը ձգձգելու նպատակով, որպէսզի գուցէ այդ ժամանակամիջոցում կոտորածի սպաւորութիւնը թուլանայ, յուզւած հասարակական կարծիքը հանգստանայ ու իրեն յաջողի գործին այն ընթացքն ու ելքը տալ, ինչպէս իրեն հաճելի է, ինչպէս պահանջում են միջազգային քաղաքական շահերը: Իսկ եթէ այդ չի յաջողւիլ, գոնէ նա հնարաւորութիւն ունենայ սարսափը մի կերպ նսեմացնել և խնդրին այնպիսի բնաւորութիւն տալ, որ պետութիւնների մէջ մեծ դժւարութիւն չծագի, միշտ իրենց լարւած յարաբերութիւնը աւելի ևս չլարւի և ընդհարման տեղիք չտայ, որից սարսափում է մինչև ականջները զինւած իւրաքանչիւր պետութիւն:

Դիպումատեանի առաջի յոյսը, որ մի հոգեբանական խաղ էր քաղաքական գոյնով, չարդարացաւ: Քաղաքակրթւած աշխարհի յուզւած հասարակական կարծիքը ոչ միայն չխաղաղեց, այլ ընդհակառակը, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նոյն իսկ իր զաւակներն են մտնում այդ թշուառ երկիրը, տեղն ու տեղը տեսնում, ստուգում և ի ջուր աշխարհի յայտնում կատարած գազանային սարսափը, նա աւելի լայն ծաւալ առաւ և պետութիւնների դիմումները քրօնիքական բնաւորու-

Թիւն ստացան: Արանից յետոյ դիպլոմատիային մնում է երկրորդ միջոցը — սարսափը նսեմացնել և ուրիշ գոյն տալ. և ահա ծագում է նշանաւոր հարցը — կոտորածի յանցանքը ո՞ւմ վրայ է ընկնում: Եւ այս հարցը տալիս է այն դիպլոմատիան, որին բացի հայ յեղափոխականից և հայ ժողովրդից, աւելի ճիշտ կերպով յայտնի է կոտորածը իւր ամենայն մանրամասնութեամբ: Այս հարցով կոտորածը կասկածներն ենթարկող դիպլոմատեան, ահամայից խոստովանում է պաշտօնագէտ իւր ներկայացուցիչների բերանով, որ կոտորածը տեղի է ունեցել, չնայած որ իւր ֆինիչ Յանձնախումբը դեռ չի վերջացրել իւր խուզարկութիւնները և մինչև իսկ շատ դանդաղ քայլերով է առաջ գնում. բայց, ինչպէս ասացինք, նրան հարկաւոր է կոտորածին ուրիշ գոյն տալ և այդ կարելի է միայն իսկական յանցաւորի տեղ ուրիշը դնել, մեղադրանքը անմեղի վրէն բարձել — ճիշտ սուլթանական դատաւարութիւն: Այլապէս փոքր ի շատ է խիղճ ունեցող անհատը, որ մինչև իսկ միայն մի թեթեւ գաղափար ունի սուլթանի կառավարութեան և սրա ու հայ ժողովրդի յարաբերութեան մասին, հաւատացած ենք, երբէք այսպիսի տարօրինակ ու այլանդակ հարց չի տալ իրան և մի վայրկեան անգամ կանգ չի առնիլ դրա առջև, նա այնքան պարզ ճիշտ և հաստատ է:

Ասում ենք հարցը տարօրինակ ու այլանդակ է, որ դա սուլթանական դատաւարութիւն, քննութիւն է, որովհետև դիպլոմատեան, երկրների կառավարիչներն աւելի լաւ գիտեն քան մի ուրիշը, որ մի ոքէ երկրում չի կարող տեղի ունենալ այդպիսի քրօնիքական, յարատե կեղեքում, թալան, բռնաբարութիւն, կոտորած, եթէ ինքը կառավարութիւնը չի խրախուսում, չի հովանաւորում, չի մասնակցում: Նրանք շատ-շատ լաւ գիտեն, որ ներկայումս կառավարութիւնները ամեն տեղ աւելի ուժեղ են, քան օպպօզիցնան, որ եթէ կառավարութիւնները ուզենան, բարեհաճեն, կարող են արեան գետերի մէջ խեղդել իրանց հակառակորդներին, թէև գրանով նրանք իրանց կը տան ամենածանր մահացու վէրք. նա շատ լաւ գիտէ նոյնպէս, որ նոյնն է և Տաճկաստանում: Սուլթանի կառավարութիւնը, չնայած իւր ներկայ անկանոն կազմակերպութեան, չնայած նրա թուլութեան, եթէ ուզենայ կարող է, չենք ասում անպայման կերպով, գոնէ մի որոշ չափով արգելել քրդերի, զանազան միւսիւրների, զապթեանների աւազակութիւնները և զսպել մօլլաններին ու ազնաւականներին, որոնք գրգռում են ամբողջ յարձակում գործել ոչ-կրօնակից ժողովրդի վրայ և կոտորած անել:

Մեր խօսքն ընդհանուր առմամբ է. բայց եթէ խօսք-

ներս, մասնաւորելու լինիք Սասունի վերաբերմամբ, մենք կը տեսնենք այդ տեղ ոչ քիւրդի աւաւառութիւնը կայ և ոչ էլ մոլեռանդ ամբոխի յարձակումը, այլ որ կոտորածը արել է զօրքը Չաքի և Թահսի փաշաների ղեկավարութեամբ. այս փաստ է: Նոյնն է ասում դիպլոմատեան և իւր ֆինիչ-Յանձնախումբը, խոստովանում է և այժմ ինքը սուլթանի կառավարութիւնը, որ մի ժամանակ ուրանում էր և իւր եւրոպական ներկայացուցիչների ու կաշառած թերթերի միջոցով հերքում հերքում յետեից էր թխում՝ թէ այդպիսի բան չի եղել, դա միայն խոսովարար հայերի շինծու լուրերն են: Իսկ այժմ մի կողմից աշխատում է յանցանքը գցել քիւրդերի վրայ, իբրև յանցաւորների, նրանց պատժում է, ընտանիքով գաղթեցնում հեռու երկիր (որով մի ժամանակ հեռացրած է լինում և վկաներին), նրանց գիւղերը այրում, աւերակ է դարձնում, իսկ միւս կողմից, մի և նոյն ժամանակ, նա ասում է որ զօրքը ուղարկել է Սասուն կարգը վերականգնելու ու զսպելու հայ ապստամբախններին. իսկ եթէ կոտորած է եղել յանցանքը իրենը չէ, այլ... մի խօսքով սուլթանի կառավարութիւնը ամեն միջոց գործ է դնում իւր արիւնտ ձեռները մաքրել... Եւ այս անմիտ ու անամօթ փաստաբանութիւնը հաճելի է թւում դիպլոմատեային, որովհետև ձեռնտու է և ահա նա էլ «մխտրում» է «անյայտ» յանցաւորին...

Այժմ փաստ է, որ կոտորածը արել է զօրքը Չաքի և Թահսի փաշաների ղեկավարութեամբ: Ներկայ զինուորական կազմակերպութիւնը յայտնի է ամբողջ աշխարհին. յայտնի է որ ոչ մի զինուոր չի յանդգնիլ հրացան արձակել եթէ նրան չի հրամայում, նա չի համարձակիլ չարձակել, երբ նրան հրամայում են, եթէ մինչև իսկ դիմացը կանգնած է իւր եղբայրը, քոյրը, հայրը, մայրը... այս շատ-շատ լաւ գիտէ դիպլոմատեան... Այժմ հրամանատար այդպիսի հրաման չի արձակիլ, եթէ նրան պատերազմ, հրահանգ և իրաւունք չէ տալ: Չինուոր մի գործիք է, որ զնւում է գործադրութեան մէջ հրամանատարի միջոցով, իսկ վերջինիս գործադրութեան մէջ զնոյրը Գարձրն է, որի ձեռքին է ամբողջ երկրի ղեկը և ճակատագիրը, որից կախած է միլլիօնաւոր մարդկանց կեանքը. չարիքի գլխաւոր աղբիւրը սա է իսկ միւսները երկրորդական և միջնորդական դեր են կատարում: Տարբերութիւնը երկրորդականների վերաբերմամբ լինում է միայն գործադրութեան աստիճանի և չափի մէջ: Դարձեալ ով է մեղաւորը...

Ով է մեղաւորը.—նա, որ դարերով կեղեքում, հալածում, բռնաբարում է. նա, որ Մուշում, Եւրոկեայում և ուրիշ տեղեր կոտորած արեց, որ բանաւորը լըց-

բել է հազարաւոր հայերով և սրանց ենթարկել ան-
լուր տանջանքների. նա, որ կախաղաններով է զւարձա-
նում. . .

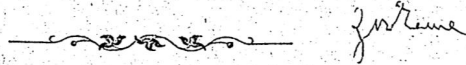
Ո՛վ է մեղաւորը.—նա, որ գրգռում է տաճիկ ժողո-
վորին հայերի դէմ, որ մռլանների, աղնւականների, գո-
ղերի ու աւազակների բարեկամն ու խորխուսողն է,
որ նազիմ-Թահսի-Չաքի-Քահրի արիւնըռուշտ, լէշակեր
պաշտօնեաներ ունի. . .

Ո՛վ է մեղաւորը.—մեղաւորը նա է, որ հրամայում է
մորթոտել երեխաներին, յղի կանանց արգանդները
պատռոտել, կանանց ու տղամարդկանց խարոյի վրայ
բարձրացնել, կենդանի-կենդանի թաղել, կաշին մաշկել,
մարմնի զանազան անդամները կտրտել. նա, որ Սասու-
նը աւերակ է դարձրել, նրա գաւակները կտորել, ցիր
ու ցան արել. նա, որ հենց այժմ, Քննիչ-Յանձնա-
խմբի աչքի առջև, ամբողջ երկիրը զինւորական շքի-
թաներով է կապել, տերրորի մատնել՝ ծածկելու, անհե-
տացնելու իւր ոճրագործութիւնը. վերջապէս մեղաւորը
նա է, որ Հայաստանը «մարդկային սպանդանոց» է
դարձրել. . .

Եւ այդ մեղաւորը սուղութանի կառա-
վարութիւնն է:

Այս բոլորից յետոյ չպէտք է տարօրինակ ու այլան-
դակ ընդունել այդպիսի մի հարց և համարել դիպրո-
մատիայի կողմից մի բաւականին անտաշ, կոշտ խաղ.
մի խաղ, որ վերաբերում է ամբողջ մի ժողովրդի, մի
երկրի ձակատագրին: Այդ խաղն էժան չի նստիլ դիպ-
րոմատիային: Հայ ժողովուրդը ցոյց կը տայ, որ իր ձա-
կատագիրն իրենից է կախած: Դիպ օմնտեան թող փընտ-
րի յանցաւորը. մինչև նրա գտնիլը, հայ ժողովուրդն
իր արիւնով կը ներկէ իւր հայրենիքն ընդհանուր ա-
պստամբութիւն անելով. և այն ժամանակ մեղաւորը կը
գտնուի: Բայց արդէն ուշ կը լինի. . . հրդեհն արդէն
բռնկած և շատ բան այրած կը լինի. . .

Այն ժամանակ ո՞վ կը գառնայ մեղաւորը. . .

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Ց

Իրերի ներկայ դրութեան մէջ տաճկահայ ժողովրդի
փրձակը չափազանց կրիտիքական է: սուղութանի կառավա-
րութիւնը որի աւանդական քաղաքականութիւնն է
ծածկել լոյս աշխարհից ամեն բան, հակառակ իւր օր-
հասական ջանքերին, չկարողացաւ վերջապէս Եւրոպայի
առջև չբարձրացնել այն վարագոյրը՝ որի ետևը, բեմի
վրայ կատարուեցան այնքան արիւնալի գրամաներ:

Եւրոպական Քննիչ Յանձնաժողովը վաղուց հասել է
Ռուշ և առաջ է տանում իւր խուզարկութիւնները.

անկասկած քննութիւնը նրան այն հետևանքին կը հաս-
ցընի, որ Տաճկահայաստանում կատարած դազանու-
թիւնների վերաբերմամբ արտասահմանեան մամուլի մէջ
արձանագրած փաստերը դեռ ևս շատ աննշան, հազիւ
տասներորդ մասն են կազմում տեղի ունեցած քստմե-
լի իրողութիւնների: Թիւրքաց գործերում այս օտար
միջամտութիւնը առիթ է տուել բնականաբար մահմե-
դական ազգաբնակչութեան զանազան մտածողութիւնե-
րի. ինչ որ էլ լինին դոքա այնուամենայնիւ պարզ է,
որ եթէ այս անգամ էլ Հայկական Հարցի վերա-
բերմամբ Եւրոպական դիպրոմատեան դրահան և վճռա-
կան հետևանքների չհասնի, թէ սուղութանի կառավարու-
թիւնը և թէ կոյր թիւրք ժողովուրդն այլ ևս աբ-
խէյինացած, պատրաստ պիտի լինին իրենց վրէժխնդ-
րութեան բոլոր սարսափը թափել այն խեղճ հայերի
գլխին, որոնք այսպէս ասած, անընդունակ գտնւեցան
մի անգամ էլ խեղդել իրենց ձայնը, լռել սարսափե-
լի հարածների տակ և դժ լինել «ողորմածասէր սուլ-
թանից», որ բարեհաճեց բարբարոսաբար մի ամբողջ
աշխարհ, մի քանի տասնեակ հազար ժողովուրդ պաւ-
ժել, ոչխարի պէս կտորել, ուղիղ ճանապարհի վրայ
կանգնեցնելու համար: Ինչ ասել կուզի՞ որ առան-
ձին միջոցներ ձեռք առնւած են արդէլ ելու-
հայերին, որ սոքա ոչ մի բողոք չկարող ա-
նան ներկայացնել Քննիչ Յանձնաժողովին:
Չնայած մեծ զգուշութեան երեք սասունցիներից երկու-
սը խոյս տալով, հազիւ ազատուցան, իսկ մէկը ձերբա-
կալեց միմիայն նրա համար, որ համարձակել էր Քնն-
իչ Յանձնաժողովին մի յիշատակագիր ներկայացնել
Սասունի վերջին խժգժութիւնների մասին: Գլուխը կոթ-
ցրած կառավարութիւնը աշխատում է, ահադին փող
է ծախսում, շնորհակալութեան գրքեր ձեռք
անցնելու համար. բարեբախտաբար ամեն անց այ-
գեղքների է պատահում ժողովուրդը կարծես թէ հաս-
կանում է այս պատմական րոպէի ահագին նշանակու-
թիւնը և կամենում է ոչ մի կերպ մեղադրանք չհրա-
ւիրել իւր վրայ ապագայի առջև: Բողէլում մի քանի
իշխաններ նախամեծար են համարել փխել բանտեղում,
քան կատարել վայրենի կուսակալի կամքը-ստորագրել
շնորհակալութեան թուղթը: Արքայպէս ինչպիսի հրէշ
կարող է համարել այն հայը, որը հանդիստ խղճով
թոյլ տայ իրան յեղաշրջել փաստերը, մինչդեռ դոքա
նոյն իսկ թիւրքաց բերանում այնքան պերճախօս են:
Ունեցէք մի կամ երկու ծանօթ այստեղի՝ Նշանձի թա-
փուրից՝ որը ուղարկեց Սասունի վրայ, տաքացրէք նը-
րանց պողազը և տեսէք թէ ինչեր են պատմում, ինչ
փայլուն գոյներով նկարագրում իրանց սխրագործու-
թիւնները: Քաղցած զինւորներ այժմ փողի տէր են դա-
ռել. համը բերանները մնացել է, և հենց այդ պատ-
ճառով այստեղ օր ցերեկով մարդիկ են կողոպտում:
Ինչէ-Պոլինից՝ որտեղ գտնւում են Տաճկական ամրու-
թիւնները, անվտանգ անցնել անհնարին է. ցողքէրը
չընկայ ամրացներից ցած են իջնում և պատահած
ձաժբորդին հային անշուշտ կատարուեցաւ անդամա-
լուց յետոյ՝ բաց թողնում. շատերը արևի ծանց բարդի

են արժանանում, նորա ունեցածից շոկ շատ անգամ կեանքերն էլ են տուժում. դեռ անցեալ օր թիւրք զինւորներն այնպէս սարսափելի ծեծ էին տւել մի հայի, որը հետեւեալ օրն իսկ՝ ծանր տանջանքներից մեռաւ: Գորա չեն բաւականանում քաղաքից դուրս արած շահատակութիւններով. մի շաքաթ առաջ քաղաքիս Գէնէրձի կողմէ փողոցում բռնել էին առաւօտը վաղ եկեղեցի գնացող լուսարարին, մի լաւ ծեծել, ամեն ինչ վրայից առել, նոյն իսկ եկեղեցու բանալին:

Տուրքերը հաւաքում են ամենայն խտուրթեամբ, աւելը հացի կարօտ հայ արհեստաւորը, հայ գիւղացին ստիպած է զրկել իւր ամենահենասկան անհրաժեշտ պէտքերից կառավարութեան ծակ գանձարանը լեցնելու համար: Հարկահաւաքներն էլ շարել են, պատէր են ստացել պարտքը չվճարողին բանտարկել տալ, իսկ այդպիսիների թիւը հայերի մէջ առնուազն 1000-1500 հոգի է բանտային շէնք էլ հարկաւոր է, թէ՞ ոչ:

Առանձնապէս անտանելի է դառել և հայ առևտրականների դրութիւնը. կանխիկ առևտուր Աստուծ տայ: «Աեաւուրուն մալի հալալ արը» ասում են թուրքերը և փառաւորապէս կուլ տալիս իրանց պարտքը. Տէօվ-լէթէ խային էրմէնիէր բառերը պոժմ՝ աւելի յաճախ լսում են թիւրքերի բերանից, պաշտօնական անձինք մինչև անգամ հակառակ թիւրքական փոխտիկային, չեն կարողանում ծածկել իրանց ատելութիւնը դէպի հայերը և արտայայտում են նոյն իսկ դատարանական սրբահայերում: Անցեալ օր Մահմէտի Էնթի բաշքեաթիպը (առաջին քարտուղարը) ինչ որ գործի պատճառով ամբաստանեալ երեք հայերի ցոյց տալով՝ դառնում է դէպի ամբաստանող թիւրքը և մի քանի ունկընդիւնների ներկայութեամբ ասում՝ դատարանի մէջ. «Ի՞նչ բու փոխարա թարաֆ մի չէքիյեօրում, օնւար էրմէնի, պիզ էլ համտուլլահ իսլամ վէ տին զարտաշի» (ես այս ք... կողմը բռնում եմ միթէ. նորա հայ, իսկ մենք, փառք Աստուծոյ, իսլամ և կրօնակից եղբայրներ): Այս խօսքերը ասում է արդարութեան պաշտօնեան, դատարանի մէջ... Մնացածը կարող էք ինքներդ երևակայել:

Այս շաքաթ կատարած խուզարկութիւնից երևաց, որ սասունցի ութը առևանգած աղջիկներ իսլամացնելու համար պահուում են պլատեզ ինչ որ մօլլանների տանը. թշուառ սասունցին զոհւեց իւր կեանքից էլ, գուքից էլ, պատուից էլ... Ծողովուրդը խորը յուշած է, նա իւր աչքերով տեսնում է ամեն ինչ և սպասում է. նորա համար լինել կամ չլինելու ժամը մօտեցել է:

Ծողովորդի չքաւորութիւնը Եայրայեղութեան է հասնում. հարկւրաւոր բնտանիքներ մնացել են մի կտոր չոր հացի կարօտ. հենց այսօր մոնետիկը աճուրդով ծախում էր 45 հայի տուն: Քարցած մարդու աչքին տուն կերևալ:

Այս րոպէիս ստացեց հետեւեալ տեղեկութիւնը — Քաղաքից մի ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Սօփուղբնմուկ գիւղից Պօտոս քեհի տանից մի երիտասարդ գիւղ վերադառնալիս պատահում է մի քանի թուրք սրբիկաններու, որոնք անառակ կանանց հետ գը-

նայիս են եղել մուհամեդի դրախտում զւարձանալու յարձակում են դորա հայ երիտասարդի վրայ և սարսափելի կերպով ծեծում են. խեղճը բոլորովին ջարդուած, հազիւ հասնում է գիւղ և մեռնում 6 ժամից յետոյ: Քննիչ Յանձնաժողովի եւրոպական պատւիրակները եւ ռանգով գործում են: Չնայելով այն սարսափելի տէրորին, որ կառավարութիւնը տարածել է հայ ժողովրդի մէջ, չնայելով նոյն իսկ բազմաթիւ և ամեն կողմ վիտացող թիւրք և հայ լրտեսներին, հայերը դարձեալ յաջողել են տեղեկագիր ներկայացնել Քննիչ Յանձնաժողովին: Սուլթանի կառավարութեան գործ դրած ջանքերը ապացուցանելու, թէ կոտորածի պատճառն իրանք հայերն են եղել, միանգամայն ապարդիւն են անցել:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Ս Ի Ց

Բարձրագոյն գաղտնի հրաման. Սուլթանի խելացնոր բռնապետութիւնը սարսափահար Սանայ կոտորածի աշխարհադրոյք ձայնէն, գտած ընդհանուր համակրութիւնէն և շարած ազատամիտ, մարդասէր, անկաշառ եւրոպական ու ամերիկական մամլոյ, հասարակութիւններու յարուցած բարձրաձայն, ցասկոտ բողբներէն, ընդհանուր ցոյցերէն, վարկեան մը փորձեց իր պաղարկունութիւնը գտնել և վերահաս վտանգէն իր քայքայած գահը փրկել և հայկական շարժումները դարձնել, խեղդել արմատական միջոցներով: Չար սուլթանի շողջօրթ, աւաղակ, չլու ծառաները նախաւորները խորհուրդի կը հրաւիրին. խորհուրդ խորհուրդի կը հետևի. վերջապէս թիւրք դիպլոմատները խնդրեցնուն զօռ կուտան և կը վճռեն հայ յեղափոխական շարժումները արգելելու, խեղդելու համար հետեւեալ արմատական միջոցները անմիջապէս ի գործ դրնել. 1) զօրացնել թէ ի Պօլիս և թէ բոլոր քաղաքներու և գիւղերու հայաբնակ թաղերու մէջ ցորեկեայ և գիշերային ամենախիստ հսկողութիւններ: Այս ցորեկեայ և գիշերային հսկողութիւններով թուրք պաշտպօզուկ բռնապետութիւնը կը յուսայ, թէ ոչ միայն պիտի արգելէ յեղափոխական գումարումները, խորհրդակցութիւնները, տեսակցութիւնները ու շարժումները, ոչ միայն պիտի ջլատէ, չեզոքացնէ մնացորդ ազատ, տկար յեղափոխականները, ոչ միայն այդ ճարպիկ, արմանք զարմանք շարժող, վերին աստիճանի նուրբ սրամիտ թուրք գիպլոմատներու խելապատակի ծնունդ, գանգերուն շուք պատիւ բերող դրական միջոցով պիտի արգելք ըլլան հայ յեղափոխականներուն նորէն զօրանալու, նոր շարժումներ առաջ բերելու, այլև պիտի վերջապէս յաջողին եղած սակաւաթիւ, տկարացած (իրենց կարծիքով) քովտէներն ու քովտաճիները ձերբակալել վեհապատ սուլթանի շնորհիւ և վերջապէս օձը իր բնի մէջ խեղդել: Այս բարձրագոյն գաղտնի հրամանը հաղորդեցաւ սակէ 2 ամիս առաջ բոլոր վալիներուն, միւլթեսարիֆներուն, գայմա գամներուն և միւղիրներուն ի գործարկութիւն: Մեղի հասած տեղեկութիւններէն կիմանանք,

որ յիշեալ գաղանի հրամանը ամեն ուրեք Կործադրել սկսած են ամենայն ճշտութեամբ և ցորեկեայ ու գիշերային խիստ հսկողութեան ենթարկւած են հայերը: Բայց չնայելով այս խիստ հսկողութիւններուն, տակաւին ոչ մի քովտէ, ոչ մի քովտաճի ոչ միայն չձեռքաւարեցաւ, ոչ միայն շարժումները չարգելեցան, այլ և աւելի մեծ չափեր առաւ յեղափոխական պրօպագանդան, յեղափոխական ընդդիմադրական ոյժը, իսկ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օր առօր զօրանալու, աւելի ամրապնդելու վրայ են: Շատ չանցած, սուլթանի բռնապետութիւնը այդ ոյժի նոր ապացոյցները պիտի տեսնէ և պիտի համոզուի, որ այսուհետև բռնապետութեանը կը մնայ խոնարհել մեր առջև...

Սուլթանի մեծանուն գիւղըմատներու երկրորդ և ամենազօրաւոր զէնքը ի սկզբանէ անտի եղեր է և է կաշաբքը, օսմանեան լիբաները: Գազան սուլթանը արտօներ է եպարքոսին և նախարարական խորհրդին ոչինչ չնայել կաշաբելու Պօլսի եւրոպական դեսպաններուն, դեսպանական կցորդներուն, ազգեցիկ եւրոպացիներուն և եւրոպական նշանաւոր լրագիրներու խմբագիրներուն ու թղթակիցներուն: Սուլթան Համիդը մինչև իսկ իր սեպհական գանձէն 300,000 ոսկի տւերէ այդ նպատակաւ: Այդ խորհրդի մէջ որոշւեր է թէ Պօլսի և թէ Եւրոպա յատուկ թերթեր հիմնել և յատուկ թղթակիցներ վարձել: Այս հրամանը ևս սկսած են ամենայն ճշտութեամբ ի գործ դնել և այդ որոշումէն տակաւին 2-3 ամիս չանցած, կրսի թէ գանձարանը ոսկի չէ մնացեր, այնպէս որ սուլթանը հարկադրւեր է դարձեալ 100,000 ոսկի տալ սեպհական գանձարանէն:

Սուլթանի կառավարութեան բոլոր գործ դրած միջոցները կաշաբել Պօլսի եւրոպական դեսպանները, բացառութեամբ ամերիկեան դեսպանի, ապարդիւն անցան: Կառավարութեան յաջողեց 500 ոսկիով կաշաբել ազգուրաց, դաւաճան հայ-կաթոլիկներու պատրիարք Ազարեանին և Ազարեանի ձեռքով Ամերիկեան դեսպան Թըրըլին 25,000 ոսկով: Փորձած են, կրսի, կաշաբել և Քննիչ Յանձնաժողովի եւրոպական ներկայացուցիչներուն և թարգմանին, բայց, կրսի, չեն յաջողած, միայն վերջերս հաստատուեցաւ, որ թարգմանը կաշաբուած է եղեր, ուստի և փոխուեցաւ: Պօլսի դեսպանական պահանջի հիման վրայ նոր թարգման նշանակուեցաւ Կարնոյ Փրանսիական հիւպատոսարանի թարգմանը, որը հայ-կաթոլիկ է և հայատեաց: Շատ ցաւալի է, որ Պօլսի դեսպանները չկրցին Բ. Գուան ընդունել տալ թարգմանի պաշտօնի համար աւելի վստահելի, ազնիւ, անկաշառ անձ մը: Յիշեալ թարգմանը արդէն յայտնի է իւր թիւրքամոլութեամբ և արդէն շատունց, տակաւին այդ պաշտօնին չկողած, կաշաբուած է եղեր: Մենք արդէն ոչինչ նշանակութիւն, բնաւ կարեւորութիւն չենք տար քննիչ յանձնաժողովին և մենք ոչ միայն ոչինչ չենք սպասեր այդ ժողովէն, այլ և կը ցաւինք, որ շահասէր, եսամոլ Եւրոպան այդպիսի ձևական միջոցներով կուզէ խաբել, մոլորեցունել հայ ժողովուրդը, յուսադրել միամիտ հայերն և իրենց միամիտ առաջնորդներն ու զուր ձգձգել հայկական խնդրի լուծումը: Քննիչ յանձնաժո-

ղովը պարզ նախատինք մըն է եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու համար և ապացոյց անոնց անքրիստոնեայ, անմարդասէր ու շահախնդրական ընթացքին: Այս կարծիքի են նոյն իսկ եւրոպական ազնիւ, անկաշառ լրագրներն ու եւրոպական հասարակութիւնները: Մենք միայն կամեցանք արձանագրել յիշեալ դէպքը և զգուշացնել թէ հայոց ազգը և թէ անոր վարիչ պարագրուներն ու պաշտօնական անձերը կամ ժողովները: Հայ ժողովուրդը թող իր յոյսը դնէ միմիայն իր վրայ, մահ զգեցած Հայ յեղափոխականներու, արիւնոտ յեղափոխութեան վրայ և անոնց աջակցէ, անոնց օգնէ, անոնց պաշտպանէ, որոնք պիտի հարկադրեն թուրք բռնապետութեանը ոչ միայն խոնարհել հայ ժողովրդի արդարացի պահանջներու առջև, այլ և պիտի ստիպեն շահամոլ եւրոպական պետութիւններուն վերջ տալ իրենց անքրիստոնէական, անմարդասէր ընթացքին և հայկական խնդրին լուծմանը իրենց օժանդակութիւնը շնորհել: Եւրոպական ազատամիտ, անկաշառ մամուլը և մարդասէր հասարակութիւնները մեզի հետ են, որով մենք քաջալերւած, կը շարունակենք մեր կռիւր... մի քանի հարւած ևս և սուլթանական գահը կը փշուր, կը խորտակուի և մենք կը ստանանք մեր ցանկալի ազատութիւնը...

Հարեմի գարշելի կեանքի մէջ սնւած, հարեմի գարշահոտութիւնով մեծցած, հարեմի վաւաշտ մթնոլորդի մէջ աճած անբարոյական սուլթան Համիդը մինչև իսկ իր սուլթանութիւնները, իր հարեմի գեղութիւնները, իր կիները աճուրդի հանած է հրապուրելու համար Պօլսի եւրոպական դեսպանները և անւանի, ազգեցիկ եւրոպացիները: Թշառական, իր թշառ գոյութիւնը, իր քայքայուած բռնապետութիւնը պահպանելու, հայկական արդար դատը խեղդելու համար, երբ տեսաւ իր աղաչանքները, իր դիւանագիտութիւն-խորամանկութիւնը իրեն չօգնեց, պարպեց իր գանձարանը, երբ այս ալ չօգնեց, իր կիներու վրայ դրաւ իր վերջին յոյսը...

Թիւրք յեղափոխական շարժումը որքան ալ թալլ, որքան ալ տկար ըլլայ և իր սկզբնաւորութեան մէջ, այսուամենայնիւ իր գոյութիւնը այսօր փաստ է, իրողութիւն է:

Թիւրք յեղափոխականները վերջերս Պօլսի քանի մը թաղերը սուլթանի կառավարութեան դէմ յայտարարութիւններ տարածեցին մեծ յաջողութեամբ: Առաւօտ մը թիւրք յեղափոխականները քանի մը ծրար յայտարարութիւններ, իբրև անպէտք թուղթ, աժան գնով կը ծախեն հալածիներու, որոնք հալայ ծախած առեն հալան կը փաթաթեն յիշեալ յայտարարութիւններու մէջ, կը տան: Նշան-թաղ սուլթանի հաւատարիմ շուներէն մէկը հալան կ'ըլլէն ետքը, կը կարդայ յայտարարութիւնը, անմիջապէս ոստիկանութեանը կիմացունէ, որը կը ձեռքակալէ յեղափոխական կարծած պարսիկ հալածին: Հարցաքննութիւնները տեղի կունենան պալատին մէջ, բայց արդեւնք... ոչինչ: Պարսիկ տգէտ, անգրագէտ հալածին կը պատմէ, որ լուս-ու-մութին, երբ իր սովորութեամբ սկսաւ հալա պօռալ և ծախել, փողոցի մը մէջ մարդ մը 30 փարայով ծախեց իրեն յիշեալ թուղթերը որոնց ինչ ըլլալը չի գիտեր,

վասնզի կարգալ գրել չցիտեր: Պարսիկ քանի մը հալ-
ւածիններ տակաւին բանտարկւած կը մնան:

Յայտարարութեան մէջ կարճ և ազդու կերպով ցոյց
է տրւած Թուրքիոյ հոգեվարք դրուածիւնը, անոր մտա-
լուտ մաշը, եթէ վերջնական դարման ձեռք չառնւի ա-
նոր փրկութեան համար: Յայտարարութիւնը կը վեր-
ջանայ ազդու հրակերպով մը, որով Թուրք յեղափոխա-
կանները կը հրաւիրին միանալ և տապալել գազան
Սուլթան Համիդը, որու թագաւորութիւնը Թուրքիոյ լայ-
նածաւալ կայսերութեան համար աղէտներու, արհաւիր-
ներու, կեղեքումներու և թշուառութիւններու երկար
շարք մ'է եղեր...

2 Մ Շ Կ Ա Ծ Ա Գ

Հարստահարութիւն, ճնշում և կեղեքում իր վերջին
գազաթնակէտին է հասած մեր այս թշուառ գաւառակի
մէջ: Ահա մի խիստ համառօտ պատկեր այդ անտանելի
դրութեան:

Խիստ հարստահարութենէ ու թալաններէ երկիրը ա-
մայացած, աւերակ է դառած յիշնորհս վեհ, սուլթանի:

Ամբողջ 6 տարի է, որ կը տիրէ մեր երկրին մէջ ան-
ըւր խժդժութիւնը, սպանութիւնը և ձերբակալութիւնը.
մարդ չմնաց, որ չճաշակէր այդ պտուղէն: Թուրքեր ու
քուրտեր միացած են մեր դէմ, ի բաց առեալ բռնա-
կալութեան բարբարոս ուժերը, որ երդւեր են գարնան
խապռո ոչնչացնել հայ տարրը, եթէ յաջողի...

Բանտերը լիքն են անմեղների սուտար խմբերով: Չբա-
ւորութիւնը, նոթութիւնը ալ մեզ սուլթանական դարձեր
են: Շատ գիւղերու մէջ երկրագործութիւնը դադարած է.
Ժանգոտած է հայ գիւղացու գութանն ու մանգաղը:
Այս ամենու հետեանքը եղաւ անցեալ տարւայ թան-
կութիւնը. ալ բան չմնաց, որ ծախեն. ոչ ոչխար, ոչ կով
և ոչ ալ որ և է պարէն: Քուրտին տանք, թէ Թուր-
քին: Հարկահաւաքները ամեն օր գիւղէ գիւղ կը շօջին
ամեն ծայրայեղութեանց դիմելով, աչքերնուն ինչ որ
հանդիպի ի վաճառ կը հանեն պարտքերու դիման և
իրենց ծակ փորի յագեցման համար:

Գիւղաքաղաքէս 3 քառորդ ժամ հեռու Օձգեղ ա-
նուն գիւղը, շուրջ 30 հայ տներով, աւերակ է դարձեր.
բնակիչները ամեն փակեր են: Պողոսի անուն շէնը նոյն
բաղդին է արժանացած. 3 տարիէ իվեր ոչ ոք կը բնա-
կի. առատ ցորենի հացի ու բազմաթիւ տաւարի տէրերը
այժմ ամ մի կորեկի ու կըլկի համար կը դողան: Վա-
ռավարութեան դրդամբը նոյնպէս աւարի բաժին են ե-
ղած Հալթունը, Խաչտուն, Հազարի, Մուսնացի, Բազա-
բան և այլ գիւղեր:

Գեկտեմբերի վերջին էր, որ կոնսեցին Պրիկսի գեղը,
կողոպտեցին եկեղեցին և շատ տներ, վերաւորելով մի
քանի մարդ:

Գերսիմի քրտերը շարունակ իրար դէմ կոււելով՝ եր-
կիրը աւերակ կընէին: Բարեխնամ սուլթանի կառավա-
րութիւնը այս աշիրէթներուն մէջ հաշտարար կանգնե-

լով և զանոնք իրար հետ հաշտեցնելով՝ իր ձեռքը գոր-
ծիք կընէ հայերս անոնցմով փչացնելու համար:

Խօճա-Ուշաղի աշիրէթի երկու աւազակապետներ իր
ձեռքն առած է: Ասոնք են՝ Պէքօ և Քշտիկ, որոնց հա-
մազգեստ, գէնք և հարկւրապետի աստիճան տուած է և
որոնք խոստացած են իրենց Թաղար գիւղին մէջ զօրա-
նոց մի շինել և զօրք պահել, կէսը Թուրք, կէսը քուրտ:
Ֆէնթեթարցի Տիապը, որ իր տան մէջ հիւր եղող հայ
յեղափոխականները գիշերը քնացած ատեննին կապե-
լով՝ կառավարութեան յանձնած էր, պատուանշանով և
պատիւներով մեծարելէն ետքը արձակ համարձակ կը
կործանէ և կը կոտորէ հայերուն:

Երեք ամիս առաջ կառավարութիւնը գիւղ և քաղաք
բոլոր տունները խուզարկելով՝ աւարի տաւա, պահած
գէնք գտնելու պատրւակաւ, ընդ այսմ՝ ձերբակալեց 25-
30 մարդ, որք տարւեցան Խօլաթի կենտրոնական բան-
տը, միւլթասարըֆ փաշայի առջև, իբր թէ ասոնք յե-
ղափոխական գործիչներ են: Բանտին խորքը ծանր շղ-
թաներու կապանքներու տակ տնքացին, ճաշցին. յետոյ
ամենէն ալ 50-ական ոսկի պահանջեցին. մէկ քանիսը
կրցան տուեց և ազատուիլ իսկ մնացեալները կը հեծն
տակաւին:

Գեկտեմբերի մէջ բանտին կեանքին այլ ևս չգիւմա-
նալով՝ մեռան Երեց-Ագարակ գիւղէն հաճի Արթին Գօ-
լապեան, Պատուանէն՝ Ստեփան Աճէմեան և Դաւթեան
անձերը: Թուրք բռնակալութիւն, ահա քեզ 3 զոհ և օ.
արիւնածարաւ գազան... հայ յեղափոխականը ատով չի
ընկճի...

Ուշապակ տրուարձանի մէջ գիշեր մը խուսմբ մի Թուր-
քեր ծպտեալ քիւրտի զգեստով, կը մտնին Թագուրեան
Արթինին տունը, աւարի կուտան ամեն ինչ, յետոյ կըս-
պառնան տաք ջրով խաշել զինքը, եթէ իւր պահած
ստակները իրենց չյանձնէ: Խեղճ մարդը խմոր թխելու
համար կաթսայով ջուր կը տաքցնէր նոյն ժամին. այն-
չափ կը ծեծեն, մինչև որ կը յաջողին իրագործել նպա-
տակին: Ողորմելին մահաւան տագնապի մէջ է:

Երբ կը գիմենք կառավարութեան, նա իր պաշտպա-
նութիւնը զլանալէ յետոյ, յիշոցներով և վախցնելով
կը վռնտէ. յսուտ կը խօսիք, անհաւատներ, կըսէ. եթէ
քիչ մը երկարեն, յի բանտ, կը պոռան: Մեր յանցան-
քը հայ լինելն է, ուրիշ ոչինչ:

ԱՐՄՏԱՆԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ԵՐՁՆԿԱՅԻՑ)

I

Խ ն դ ր ո յ ն ծ ա գ ու մ ը: 1891 օգոստ. 25-ին
Ակնաց-Լիճք գիւղացի Միւտիր Պետրոս Պուտաքեան,
իրենց գիւղի պատուելի Խաչատուրին հետ տասանորդի
տրոց վրայ վիճելով, կը բանտարկէ Խաչատուրը՝ յետ
քեզ իբր յեղափոխական կառավարութեան պիտի յանձ-

նեմ՝ ըսելով: Այս լուրը Լիճք գիւղացիք Արխանեան մէջ, Գալուստի կը հաղորդեն, խնդրելով միջամտել Պետրոս Պուտաքեանի իւր չար նպատակէն ետ կենալ: Արխանեան Մեծ գիւղացի Խաչատուր պատւելի Բէրէմեան, Պետրոս Պուտաքեանի ղրկելով յանձնարարական մը կուտայ: Բէրէմեան Խաչատուր պատւելի Պուտաքեանի ներկայանալով, կը խնդրէ ի պատիւ յանձնարարչին ետ կենալ իր նպատակէն, որ և է համոզումի չանստով՝ անդրդուելի կը մնայ, որով Արմտանցի պատւելին սպառնալեաց սկսելով՝ յազգը քեզի պէս շատերը ջնջեց, քեզ ալ ջնջելուն վստահ եմ՝ ըսելով, զէնք կը քաշէ: Պուտաքեան անմիջապէս պոռալով, տանը մէջ պահած ստիկան զինուորներուն կանչելով, շուտով ձերբակալել կուտայ Արմտանցի միջնորդ Խաչատուր պատւելին: Այս արարքը Լիճքի պ. Աղէքսանդրը Մ. Գալուստին կիմացնէ, այս անգամ խնդրելով, որ մարդ ղրկէ, որպէսզի Ակն փոխադրած միջոցնուն ստիկան զօրաց ձեռքէն առնուի: Նոյնպէս նամակ մ'ալ Բինկայ գրելով, կը ծանուցանէ, թէ Արմտայ գրած է, մարդիկ պիտի գան, իրենք ալ թող պատրաստուին, որպէսզի ձեռքերնէն առնեն: Այս վերջի նամակը տանողը անզգուշաբար կը կորսնցնէ: Դժբաղդաբար սոյն կորուած նամակը Պուտաքեանի մշակը գտնելով, կը տանի Պուտաքեանի կը տայ: Միւտիր Պուտաքեան նամակն ալ, մարդիկն ալ կը ղրկէ Ակնայ կառավարութեան: Ակնայ կառավարութիւնը նամակին բովանդակութիւնը և հետևաբար Արմտայի մէջ Գօմիթէի մը նշմարելիք կը հեռագրէ ներքին գործոց նախարարութեան, որկէ Գուրուզայի գայմագամին հրահանգ կուգայ խուզարկել երկու Արմտանները: Խուզարկելէ վերջ 50 ոսկի փոքր (Արմտան) գիւղից 25 ոսկի մեծ (Արմտան) գիւղից առնելով, 18-ի չափ մարդիկ բանտ կը տանի, խոստանալով, որ շուտով պիտի ազատէ: Արդարև, շնորհիւ կաշառքին, քանի մը օր վերջ բոլորն ալ կարձակէ:

Վերջ գրեալ արձակումէն 3 օր վերջ Արմտանցի թուրքերէն Էմէր անուն մէկին գիշերանց տանիքին վերայ այրելիք կնոջ ճնշուտաբէն գիւղացիք կիմանան և կը լեցւին ոճրին վայրը, ջրով կը մարեն զայն և կը տեսնեն, որ մեռած է. գիշերը տեղոյն միւտիրը կառավարութեան լուր տանելով, կը դառնայ Բէշլի: Կառավարութեան գիւղ եկած պահուն ոճրագործը՝ նախուրեան Սարգիս, գինեալ՝ խոյս կուտայ. պաշտօնեայք փախչիլը կը տեսնեն ու հետամուտ չեն ըլլար ձերբակալել: Սպնեալին դրացիներէն իւր կասկածելի 12-ի չափ մարդիկ ձերբակալելով՝ կը փոխադրեն բանտը: Խնդիրը Երիզա հեռագրելով, դիտզննութեան համար բօխչի մը կուգեն. բօխչիը գնալով, 7 օրուան մեռածը գերեզմանէն կը հանէ, կը գննէ և խեղդուած ու ապա քարիւղով այրուած ըլլալը բարօր կընէ: Փախչող Սարգիսը ամեն օր Էմէրի բարեկամները տեսնելով, կըսէր՝ յ'Էմէրը ես կապարով զարկի սպանցի, բօխչին աչքը կոյր էր, որ կապարը չգտաւ ու խեղդուած ըսաւ. սպանցի, որպէսզի կնիկը առնեմ, և արգարև, ամեն գիշեր կուգայ Էմէրի կնոջ հետ կը տեսնուի եղեր: Կառավարութիւնը կը լուսէ և փոխանակ Սարգիսը բռնելու, ճնշումներ, խստու-

թիւններ ի գործ կը դնէ ժողովրդեան վրայ, որպէսզի կեղեքէ: Եւ արգարև 1-2 մարդ տանելով, կաշառ կառնեն ու կարձակեն: 12-ը իբր ոճրագործ միշտ բանտը կը պահէ. . . Ոճրէն 2 ամիս վերջ՝ եղեռնագործ Սարգիս Զիմասա գիւղը ոճիր մը գործելու աշխատած միջոցին սխալմամբ իր ընկերէն կը զարնուի, կառավարութեան և գիւղացոց կողմէ պաշարելով, կը բռնուի, կը տարւի դէպի Տիվրիզի, ուր կը մեռնի բանտին մէջ: Այս միջոցին Պոլսէն Արմտա կուգայ նախորդ միւտիր Մ. Գէորգ Պճոյեանը, շահասէր, վատ, ցածահոգի, սև սիրտ մէկը, ինչպէս գրեթէ բոլոր հայ միւտիրները: Սա 12 տարի առաջ դարձեալ սոյսպիսի ոճրով մը միւտիր, էր 4-500 ոսկի կորցած է: Գիւղ գալուն պէս, բոլոր իսլամները և, իր նման հայերը կը հաւաքէ գլխուն՝ ես Պոլիս լսեցի այս ոճիրը կ'օմիտէն է գործեր, կըսէ. ուստի նախ աշխատիլք զանոնք գտնել ու անոնց դուրսները ձգմել: Արդէն ոճրագործը իրենք են. կը յաջողի: Վերջապէս 8-10 իսլամ և 4-5 հայեր բոլորելով, խնդիրը փափագած աստիճանին կը հասցնեն: Անոնց, որք հայ ըլլալով հանդերձ, մասնութեան նախապատճառ եղած են, անուանները մի առ մի պիտ գրեմ: Մ. Գէորգ այս մարդոց բերնէն կառավարութեան իմաց կուտայ, թէ 12 մարդ ևս բանտ գտնուողներուն հետ հաւաքելով, սպանած են Էմէրը՝ ընկերութիւնը լրտեսելուն համար: Խնդիրը Երիզայի ընդհանուր դատախազի օգնականին հեռագրելով՝ Գուրուզա կուգեն: Յիշեալ օգնական դատախազն Գուրուզայ գալով և ամբողջ 3 օր Գէորգի հետ բանակցելէ վերջ՝ զայն միւտիր կանաւնէ վերստին և հետը գիւղը երթալով՝ կրկին քննութեան կը ձեռնարկէ: Յետ քննութեան, նոր զրպարտեալ 12-ն ալ բանտարկելով՝ Գէորգի հետ կը խորհրդակցին խնդրոյն քաղաքական գոյն տալու մեքենայութեանց վրայ և 24 մարդ, իբր Էմէրի ոճրագործ, Երիզա կը փոխադրեն: Արդհանուր դատախազի օգնականը Երիզա գնալէն վերջ, միւտիր Գէորգը իւր դաւերն կսկսի ի գործ դնել և իր թելագրութեամբ, իբր ոճրագործ բանտարկուած՝ Ակն-ձեան նշանը ամբաստանութիւններ կընէ Մ. Գալուստի համար՝ թէ յեղափոխականաց նախագահ, Արաբկերի ու Ակնոյ ընկերութեանց վարչապետ և իր տրամադրութեան տակ դառնող ընկերութեան ամեն պէտքերը հագացող է: Այս ամբաստանութիւնը հիմն բռնելով՝ Արխանեանի տունը կը խուզարկեն: Արխանեան խոյս կուտայ: Երիզան հեռագրելով թէ ընդհանուր դատախազի օգնական Բեմզին կուգեն և թէ Մ. Գալուստ Արխանեանը ձերբակալելու համար գումարտակ մի զօրք: Զօրքերն ղրկելով, Բեմզին ալ կերթայ ծուրուցայ և կըսկսի այս անգամ ուղղակի կ'օմիթէ փնտռել: Գլխիչեան նշանաւոր մատնիչը Բեմզին լուր կուտայ, թէ Եսիկեան նշան ընկերութեան համար վառօդ ու կապար կը բերէ. նշանը քննութեան ենթարկելով, բան մը չ'յայտնելուն, զօրքերու վրանը կուղարկուի ծեծելու համար: Նշանի երեսը ուրբ (պէքմէզ) քսելով, ձեռքերն ու օքքերն կապելով, ամբողջ 2 օր կիզեց արևու տակ կայնցնելով, քննութեան կը տանին, ուր, այս տանջանքների սարսափէն, կը յայտնէ թէ Դօքտոր Փաշայեան է-

Ֆէնտի Գարահիսարէն 50 քաշ վառօդ և կապան ղրկեց Մ. Գալուստին: Այս յայտնութեան վրայ 1 մէճիտ պարգև կը տրուի մասնիչ Ազարեայի իբր վարձատրութիւն: Ահա վատ մը, որ Յուդայի չափ ալ վարձք չկրցաւ առնել: Այս պարգևին վրայ Ազարիա ալ աւելի շահագրգռեցով՝ շատ մը զրպարտութիւններ ևս կընէ: Այս մասնութեան զօհերէն որն որ չի խոստովանիր իրեն վերագրածը, կը ղրկուի զօրաց վրանը, ուր ծեծը, խոզամահակը (սոմուզ թօփի) կը սպասէ խեղճին. շատ անգամ ալ ըմբոստը վրանի բլուրէն զաւիպայր կը գըլորեն: Ահա կառավարութեան օրինական քննութեան արարողութիւնը, որ իր ճշմարիտ գազանական նկարագիրը ցոյց կուտայ: Այս կարգի անլուր ճնշումներով ու տանջանքներով կը չարչարեն բանտարկեալները, որոցմէ 3-ը՝ Մկրտիչ, Ղարամիրեան և Ղազար Սիրակոսեան կը մեռնին բանտին մէջ, քթերէն ու բերններէն արիւն հոսելով:

Ամիսներով անկողին կը մնան հետեւեալները. Գէորգ Էլպէկեան, մհ. Համբարձում Մանկիկեան, Կարապետ Հայթայեան և ուրիշները:

Այս բարբարոսական արարողութենէ վերջ 12 անձ ևս ձերբակալելով և գիւղինց ամբողջ զէնքերն ու վառօդը հաւաքելով՝ կը փոխադրեն Երիզա, իբր փնտախար և արգելեալ ցուցնելու համար: Յիշեալ 12-էն զատ շատեր քննութեան ենթարկած և տանջելով՝ պահանջած ստակնին առած ու արձակած են:

Օգնական Բէմզին և միւտիր Գէորգը 2 գիւղի ունեոր դասակարգէն մարդիկ հաւաքած ու առաջարկած են 10 մարտիկի հրացան գնել թուրքիւնձի լազերէն և տեղ մը պահելով՝ պաշտօնապէս ցոյց տալ իբր ընկերութեան պահած զէնքեր, որուն Ս. Պօղոս Փօքը գիւղի և Տէր Յակոբ՝ Մեծ գիւղի քահանաները չհաճելով՝ կը հերքեն: Այս եղելութեան առթիւ ամբաստանեալք վկաններ ցցուցած են, բայց կառավարութիւն ուշագրաւ եղած չէ, իր սիրելի պաշտօնէին մեքենայութիւնները երևան գալը չուզելով:

Զօրաց ժողովուրդին վրայ ըրած ճնշումը և հարիւրապետին հարստահարութիւնը:

Մհ. Գալուստ Արխանեանը ձեռք բերելու պատրաստութիւնը հարիւրապետը հրաման կուտայ զինուորներուն պագինները երթալ, աշխատող հարսներն ու աղջիկները նեղել, պատիւնին անարգել, ծառերը կտրել, խաղողի թուփերը վառել, տունները մտնել քննելու, բայց կողոպտելով դուրս ելնել, բռնի կանանց հանդերձի սընդուկները բանալ տալով՝ Մ. Գալուստը փնտռել: Չեր գործը այն պիտի ըլլայ, ըսելով, հալածել տնեցիները, մինչև որ ստիպւին 10-20 ոսկի տալով, դուրս հանել Միւտիր Գէորգը ժողովուրդին այս կրած զոհանքէն ու հալածելէն օգտուելու դիտաւորութեամբ ամբողջ 100 ոսկի կառնէ 2 գիւղերէն, հարիւրապետին տալով, այս հարստահարութիւնները դադարեցնելու համար. միւս կողմէն տեղական կառավարութիւնն ալ գործելէ չի դադարիր, օրը 2-3 մարդ բանտ տանելով՝ Մ. Գալուստին հետ տեսնելերես, տեղը գիտես, պատրաստելով, զօրաց վրանը

կը ղրկէ ծեծելու համար, մինչև որ քանի մը ոսկի կորցէ:

Ժողովուրդը ճարահատեալ Երիզա բողոքարկուններ կը ղրկէ հարկ եղած տեղը բողոքելու համար. թաղական խորհրդոյ կնքով և 30-ի չափ ստորագրութեամբ, 680 ոսկույ առնուած կաշառքներու ցանկ մ'ալ շինելով՝ միւտիր Գէորգին, տեղական կառավարութեան, զօրաց և հարիւրապետին ըրած բարբարոսական ճնշումներն ալ կէտ առ կէտ բացատրելով:

Տրուած բողոքներն Երիզայի օգնական դատախազի նրկատողութեան կը յանձնուին, որ արդէն ինքն ալ խորհրդատու և առնուած կաշառքներուն կիսարար էր. բողոքարկունները կը բանտարկէ, սպառնալով, թէ մինչև որ այս բողոքները ջրելու համար աղերսագիր մը չտաք, բանալ պիտի մնաք:

Առաջնորդ Վարդան վարդապետը հրահանգեց մեզ, թէ կառավարութեան բողոքեցէք. ձեզ չպիտի արձակեմ: Բնականաբար պահանջածը չկատարուիր և ճարպիկ պաշտօնեան սպառնալիքը կը գործադրէ. ո՞վ է փնտռողը, ո՞վ է հարցնողը խեղճ հայոց վիճակը, քաշած անիրաւ զորկանքները, տառապանքները. սուլթանի կառավարութիւնը... իր հայոց նկատմամբ ունեցած բարեսրտութիւնը հանրածանօթ է: Բէմզիներ ազատ համարձակ կը կրեն ու կը տանջեն արգարութիւն փնտռող խեղճ ժողովուրդը:

Այս միջոցին Ահնէն ու Արաբկերէն վաշտ մը հեծելազօրք կուգայ Մ. Գալուստ Արխանեանի ձերբակալման օգնելու և ճանապարհին Մ. Գալուստի հետ կուրի բռնուելով՝ բաւական ժամանակ հրացանաձգութիւն կընեն և Մ. Գալուստ կը յաջողի փախչիլ. ասոր վրայ կատուելով տանը վրայ կը յարձակին, եղած չեղած կը կողոպտեն: Գարձեալ կուրի կը բռնուին Գալուստի հետ, այս անգամ Արխանեանի ընկերներէն մին ձեռք կիյնայ, սակայն Արխանեան, 10 ժամ դիմագրելէ վերջ խոյս կուտայ. զինուորները վրէժնին լուծելու համար կրկին տան վրայ կը յարձակին, զի արդէն նպատակնին, գործերնին կողոպտել է, այսպէս առիթներու կը սպասեն անյաղթ թշնամիէն կրած պարտութեան ոխերնին ժողովուրդէն հանելու համար և կողոպուտի ձեռնարկելու զինուորներու երկու անգամ անէն ըրած կողոպուտը 1500 ոսկի կը հաշի. ինչ հիանալի պաշար, որս անօթի գազաններուն: Երկու գիւղերու նիւթապէս մնասը մօտ 4000 ոսկի կը հասնի, թող բարոյական անչափ կորուստները. ժողովուրդը ամեն կողմէ ճարահատ պատրիարքարան կը դիմէ՝ դարման սպասելով սևերես Աջգեանէ, որ կարևորութիւն չի տար. բաղդին բերմամբ ձըմեռը շուտ վրայ գալով՝ զինուորները ետ կը կանչին. իսկ կառավարութիւն ու Մ. Գէորգ մինչև ցարդ կը շարունակին իրենց կեղեքումները: Այսօր Արմտանի մէջ մէկը չկայ, որ 5-6 անգամ բանդարկուած ու կաշառ տուած չըլլայ:

—Բէմզիին Երիզայի բանտարկելոց ըրած ճնշումը: Բէմզին ահարկու և բիրտ խստութեամբ Երիզա գրտնուող բանտարկեալները կսկսի քննել. իր սպառնալիքներէն վախցող ու մասնութիւն ընողները միայն 3 են. Կարապետ Գլձեան, թօփալ Վարդան, Գէորգ Մուրա-

տեան, որոնք այսօր մեռած են: Բացի թօփալ Ղարգանէ, վերջի 12 բանտարկեալները, երբ Երիզա կը բերին, կառավարութեան իրենց վրայ ի գործ դրած զեղծմանց, ծեծերուն, տանջանաց դէմ բողոքելով, եղած քննութեանց ապօրէն ըլլալը կը յայտարարին:

Բէմդին՝ այս բանէն կատրելով, շատ հայհոյանքներ, սպառնալիքներ կընէ՝ «տօքթ. Փաշայեանը ձեզ հրահանգեց, որ կառավարութեան դէմ բողոքէք» ըսելով: Նոյն իսկ տօքթ. Փաշայեանի վրայ ալ խիստ ճնշումներ ու սպառնալիքներ բանեցուցած ու տօքթորին տւած յանդուգն, բայց օրինական պատասխաններէն այնչափ փրկուած է, որ քննութեանց թղթերու տակ իր կողմէն նշանաւոր շէհր (բացատրութիւն) մը տւած է տօքթ. Փաշայեանի մասին՝ թէ «երեք տարիէն աւելի անընդհատ Արմտայի ընկ. կազմակերպութեանը և զօրութեանը աշխատեր է» և ասկէ ալ չը դոհանալով, ուրիշ ալ շղթայ կը զարնէ:

Կ. Պօլսի մէջ ձերբակալուող և Գուրուչայ քըննուող Եղիա Ելպէկեանի մատնութիւնը:

Կօմիտէին վերաբերող ամբողջ ամբաստանութիւնները այս անձին տան մէջ կատարուած է. սա քննութեան մէջ ինքնիրեն կսկսի յերկուրէլ՝ յեղափոխական խնդիրներ, ուրիշներու ըսածներուն հաստատութիւն տալ և այնչափ կը մեծցնէ իր զրպարտութիւնները, որ առասպելի կը մտնեն. իր ամբաստանութիւնները կը բերէ տօքթորին ու մհ. Գալուստին վրայ կը հիմնէ. այս մատնութիւնները լոկ տունը երթալու և իւր գազանական հաճոյքը յագեցնելու համար է ըրած. ահա նշանաւոր վատ մը, որ վարկենական հաճոյքի մը համար խիղճ կընէ 50 մարդու վրայ սոսկալի զրպարտութիւնը ընել և հաստատել:

Մ. Գալուստին ձերբակալուումը.

Մ. Գալուստ ամբողջ տարի մը փախստական պտտել է և քանի մը անգամ կուրի մտնելէ վերջ, Չերմա անուն քարայրի մը մէջ կը պաշարէ բազմաթիւ ոստիկան զինւորներէ և 400-ի չափ թիւը խուժանէ: Յօր անընդհատ կուրելով և դիմադրելով, անօթի ծարաւ կը տոկայ իր վրայ տեղացող կապարներուն ու անհաւասար զօրութեան: Երբօրդ ցերեկը ընկերներէն մին կիչնայ, մէկ ընկերն ալ թուէն կը վերաւորի. ուրկէ թշնամիները կօգտին և քարայրի մէջ մնացածներն ալ ձեռք ձգելու կը ձեռնարկին: Տ. Յակոբ քահանան ու Մ. Գալուստի մայրը միջնորդ կը զրկեն Գալուստին զինաթափ ընելու համար. անվեհեր Գալուստ անօթութեան պարտած և ուժի չգոյութիւնէն կը բռնադատուի անձնատուր ըլլալ: Իր ընկեր Խորէն ևս կը յանձնուի և Հասան չաուշի կողմէ կը սպանուի:

ԿՐՕՆԸ ԴԻՄԱԿ Ե

Սուլթանի կառավարութիւնը չի բաւականանում միայն իւր երկրում գտնուող մահմեդականներին գրգռելով հայերի դէմ: Նոյն կրօնական դիմակի տակ նա գրգռել

է և Անգլիայում բնակող մահմեդականներին, որոնք միտնգներ կազմելով բողոքել են անգլիական կառավարութեան ընթացքի դէմ «յանուն մահմեդականութեան»: Պ. Մ. Չերազը Եզինբուրգում արտասանած իր մի ճառով պատասխանում է նրանց և պարզ յայտնելով, թէ հայկական շարժումն ամենեւին կրօնական բնաւորութիւն չունի, թէ հայերը չեն յարձակում տաճիկների, քրդերի, չեքեզների վրայ իբր մահմեդականների, որոնք ոչ պակաս ճնշած են կառավարչական պաշտօնեաներից, բերում է ի միջի այլոց հետևեալ հետաքրքիր փաստը.—

«Մուստաֆա փաշան դաշն է կապել Իսմայիլ բէյի հետ թայի(°) ցեղը ընկճելու համար՝ Նոքա մղել են նրա վերայ կանտաւոր զօրքեր, որոնք նրանց հրամանով բռնաբարել են կանանց եւ կոտորել տղամարդկանց: Մուստաֆա փաշան հրամայել է պատրաստել մի մեծ խարոյկ եւ այրել Իերվարի քիւրդ ազնական Բագուկի հօրեղօք որդուն: Ինչքն էլ չիբուխը բերանին կանգնած՝ զւարճացել է այս սոսկալի տեսարանով: Այդ հրէջը պատժից ազատ մնալու համար ծծում է քիւրդ գիւղացիների արիւնը եւ իւրաքանչիւր տարի 6000 օսմաննան ոսկի Երզնկայի տաճիկ պաշտօնեաներին է ուղարկում նրանց կաշառելու համար... Ինչպէս ամեն մի հայ, այնպէս էլ ամեն մի քիւրդ զոքում է, որ իր կեանքը վտանգի մէջ է եւ իր ապահովութիւնը որոնում է պանդխտութեան մէջ: Բագմաթիւ քիւրդ գիւղերում կարելի է պատահել կիսամերկ, քաղցից մեռնող, կրմախք դարձած կանանց եւ երեխայոց որոնց իսկական տեղը եթէ ոչ հանգստարանը՝ հիւանդանոցը պէտք է լինի»:

ԱՐՋԲ ՕՐՀԱՍՍԿԱՆԲ ՀՁՐԱԳՈՅՆՍ ԿՈՒԻՆ

«Հնչակը» մեր պահանջի ճնշման տակ վերջապէս բարեհաճեց ի կատար ածել մեր մասին «իւր ուրիշ բաներ յայտնելը, այլ եւս ուրիշ կերպ վարելը», առաջ բերելով այն «փաստը», որի հիման վրայ որոտալով սպառնալիքներ էր կարողում մեզ եւ մեղադրում «գրական գողութեան» մէջ: Ահա «Հնչակի» «փաստը»(°), որը նոյնութեամբ առաջ ենք բերում:

«Պէտք է լաւ գիտնալ, որ առանց իմ թոյլտուութեան երկու անգամ (միայն երկու անգամ. չէ որ ա. Խմբագրապետը ասում է Մուշեղ եւ Մատնի «մի քանի» թղթակցութիւնները) զըրկածս տեղեկութիւննիս արտագրելով զրկած են այդ «Իրօշակի» եւ այլ խմբագրութեանց... (°) Կրեցի, որ կէթէ այդպէս լինի այլ եւս ոչ մէկուն չը պիտի տեղեկութիւններ «հանդորդեմ», (ուրեմս նշակեան Մուրատը տեղեկութիւններ էր հաղորդում դաշնակցականներին. ինչեւ, ի՞նչ կապ կար. ա. Հրապարակախօսը (°) այդ մասին համեստութեամբ լուրճիւն է պահատում) այլ ուղղակի խմբագրութիւն՝ «Հնչակի», պիտի ուղարկեմ, (ինչեւ նեց սկզբից չէր ուղարկում կամ թէ չէ «գողութիւնը» տեղի ունենալուց յետոյ ինչեւ շղաղարեցրեց տեղեկութիւններ հաղորդելը) ուր տպելէն վերջ ամենքը կը կարգան: Աւելի որոշ կարելի է ասել այսպէս որ ես բերանացի իւրաւունք տւած եմ (ա. Խմբագրապետն ասում է վեցօրեւ նս իբր) ՄԻՍՅՆ ԿԱՐԳԱՆՈՒ եւ «Հնչ.» խմբագրութիւն զըրկելու, իսկ անոնք... ինչ այդ անպատեհութիւնները արդէն գուշակելով դրած էի...»

Ահա «Հնչակի» «փաստը, դօկումէնտը», որ, ինչպէս ինքն է ասում, քաղում է Մուրատի ամենավերջին նամակների մէկից: Թող ներքի մեզ, որ մենք այդ նամակը չենք կարող ընդունել արագատ, իսկական, նա այն աստիճան անհեթեթ, կարկուտ եւ հակասական է: Այդ նամակ հնա-

րողը այնքան խղճուկ իսկզբի տէր է, թէեւ Խմբագրապետ Հրապարակախօս (ԿԻՉՄ), որ աչք ծակող կեղծիքը անգամ չի նկատում ինձ ղժ Խմբ. Հրապարակ., դոնէ զուշացէք, որ ձեր սեփական կտորած ողորմելի գրիչը ձեր աչքը չհանէ: Ի՞նչպէս, դուք ստում էք, որ դաշնակցականները իրենց «յատուկ յատուկութեամբ» հնչակեան ներկայանալով (°°°) խաբել են ձեր թղթակիցներին, իսկ մի քանի տող ցած ձեր առաջ բերած խօսքերից երեւում է, որ թղթակցութիւնները հաղորդում էին ոչ «հնչակեան ձեւացող» դաշնակցականներին, («միայն կարգալու համար»), ուրեմն ստում էի՞ք, որ դաշնակցականները հնչակեան էին ձեւանում. այսպիսի ստահոտ, ինքնահաւան տղաշայամուկութիւն միայն կարելի է սպասել («Հնչ.») Խմբագրապետ հրապարակախօսից:

Ենթադրենք նոյն իսկ, մի բուպէ, որ Մուրատին վերագրած խօսքերը ճիշտ են (Ընթերցողը կը տեսնէ մի քիչ յետոյ, որ մենք աւելի քան իրաւունք ունէինք կասկածելու առ այժմ մենք գործ ունինք միայն («Հնչ.») («Նշանաւոր») («փաստացի պատասխանի») հետ) — Ի՞նչ մտերմական սիրաւիլը յարաբերութիւն հնչակեան թղթակիցների կողմից, չէ՞, ցանկանալ, որ միայն («Հնչ.») յատկացրած թղթակցութիւնները նախ Դաշնակցական կուսակցութեան անդամները կարգան: Բայց այնու ամենայնիւ մեզ համար հանելուկ է մնում այն, (մանաւանդ ի նկատի ունենալով «Հնչ. Կենտրոնի») արձակած շրջաբերականները, հրամանները, անսթէմները... Ամերիկայի իւր հետեւողներին, թէ ի՞նչպէս հնչակեան կուսակցութեան Մեծ Կենտրոնը, որ ամենաողորմածաբար մեզ իւր թշնամիների ցուցակն է անցկացրել, իւր հակայական ուսերի վրայ մի ամբողջ տարուց աւել տարել է («հնչակեան եղբայրների»), իւր թղթակիցների այդ տեսակ ըմբոստ, («անդիսցիպլին») ընթացքը: Իսկ թէ Մուրատը իւր յօժար կամքով հաղորդում էր իւր թղթակցութիւնները դաշնակցականներին («միայն կարգալու համար»), չէ՞ որ այդ սասիճան մտերմութիւնը ցոյց է տալիս սերտ յարաբերութիւններ, որ անշուշտ միայն հասարակ կօմպլիմենտներում չէին կայանում, այլ համերաշխ գործունէութեան, փոխադարձ ջակցութեան. մէջը Ինչո՞ւ («Հնչակը»), որ սոյանից մի քիչ առաջ յայտարարում էր, թէ հնչակեանները ոչ մի յարաբերութիւն չունին դաշնակցականների հետ, չի բացատրում, թէ ինչու մենք էին կայանում այդ յարաբերութիւնները և ինչպէս պատահեց, որ իւր թղթակցութիւնները կանոնաւ որ նախ դուրս էին («Իսկ անո՞նք») ներքին կարգալու համար... Անբացատրելի դադանի՞ք է դա («Հնչ.») հոգեհիւանդ Խմբագրապետի համար, որ իրեն մի կենտրոն է երեւակայում, որի շուրջը պտտում է հայկական շարժումը, բայց շատ բնական է բուն գործիչների համար, որոնք ընթանում են կուռի դաշտում ձեռք ձեռքի աւած, մի կողմ թողնելով կուսակցականութիւնը գործնական ասպարէզում:

Անձնական ինչ ինչ միտումներով կուրացած Խմբագրապետ Հրապարակախօսը, առաջ բերելով («իր փաստը») Մուրատին վերագրած խօսքերը, դիտմամբ մոռանում է մի բան, այն է՝ որ Մուրատը («Մալ») ստորագրութեամբ աւելի պակաս թղթակցութիւն է գրել, քան Մուրատի մտերիմ ընկեր և գործակից («Դժոխքը»): Երբ Մուրատը արդէն զհանձն ձեռքին է եւ մատնւած լուծութեան, գուցէ յաւիտենական, Խմբագրապետի համար դժուար չէ ամեն իւր բազածը նրան վերագրել, նրա անունից ձեռագրական խորամանկ կութեամբ թքով խօսքեր կապել, որպէս զի կարողանայ ուրիշների աչքում թող փչել. բայց ինչո՞ւ հասարակաց դատին չկանչել («Դժոխքին»), որ վկայ է .. «Հնչակն» եղբիտի յատուկութեամբ այդ չի կարող անել, որովհետեւ («Դժոխքը») կենդանի է ու ազատ և ամեն ստախօս-բամբասողի բերանը իսկոյն կը փակէ. բայց մենք ստիպւած ենք արդ անել, որպէսզի այն ցեխը, որ Խմբ. Հրապարակախօսը ուղղում էր դաշնակցականների երեսովը տալ, գնայ իր բերանը ցեխէ:

Ահա թէ ինչ է գրում «Դժոխքը» մեր ընկերներից մէկին թղթակցութիւնների հարցին վերաբերեալ: *)

»Մեք իբր ժողովրդի զաւակ, և ծանօթ նրա բնաւորութեան, հոգւոյ տրամադրութեան, և վերջին չորս տարիների ընթացքում եղած գործունէութեան, կատարելապէս համոզուեցանք և հարիւրաւոր ապացոյցներով տեսանք որ կուսակցութիւններն եղան ժողովրդի հիմը քանդող, քան օգուտ մը տուող: Արդեօք պատճ չէ՞ր հայ յեղափոխական գործիչներուն, որ հակառակ Մշոյ և Սասնոյ վերջին չորս տարուայ նօթի անդէն լինելու գոռումին ու գօչումին, իրենց ականջները փակեցին, թէև վերջնականապէս Հայի վեճակն այդպէս (արիւնով) պիտի լինէր, բայց դէժ պիտի կոտորուէր, կոտորելով, պիտի սպանուէր սպանելով, և փոխանակ յամօթ և ՚ի նախատինս Հայութեան, Հայաստանի պարծանք եղող Սասուն մը և Տարոն մը ստովէն և զէն ու ռազմավթերը չունենալէն, մի ամիս հազիւ դիմանալով կորսուելէն ու փլատակաց տակ ծածկուելէն, դէժ պիտի դիմանար մի քանի ամիսներ աւելի, և Յեղափոխութիւնը այդ տեղութեամբ ընդարձակ ծաւալ ստանալով բոլորովին չը պիտի քանդուէր, որը որը հորերու մէջ չը պիտի թաղուէր այդ դիւրաւոր անմեղ մանկունքն ու կոյս աղջկունքը: Ծողովրդի այդ անտանելի կացութիւնն աչքի առաջ ունենալովէ էր, որ մեր Սիրելի և Սրտակից Մուրատը դրեթէ արտասուալից աչօք միշտ կը գըրէր և կ'արդէր Հայ գործիչների օգնութիւնն ու ձեռնտուութիւնն. վերջապէս այդ կուսակցութիւններն այնպիսի պէրք մը բացած են մեր սրտին որ ց'մահ անմոռանալի է մեզ: Ներկայ հանգամանքներում ինչպիսինը մենք Հայերս ենք գտնուում, անխղճութիւն և մինչ անգամ դաւաճանութիւն չէ՞ արդեօք, որ դեռ այդ կուսակցութիւններն բաժան կը գործեն. այդ ընթացքը անշուշտ մեզ դիտել կ'ուտայ, որ եսական փառքի յետեից ընկած, անձնական կրքերից կ'ուրացած ղշխատում են ոյժերը, քան զօրացնում, մեծացած են ժողովրդի տառապանքը և իրենց փառաբանութեան համար են ծառայեցնում գործը: Ի՞նչ է ներկայացնում մեր բոլոր ոյժը այն մեծ ոյժի առաջ, որի դէմ

*) Հասցած, որ մենք շնք քայմանում «Դժոխքը» կարծես կուսակցութիւնների վերաբերմամբ, այնուամենայնիւ առաջ մեր բնութում այդ կտորը ամբողջութեամբ, պահպանելով նրա ուղղադրութիւնը բառ առ բառ, կէտ առ կէտ:
Յայտնի պատճառներից զորւած, այս նամակն այն կտորն, որ վերաբերում է թղթակցութիւնների խնդրին, հեղափոխի մտաւոր փոփոխելիքով առ շնք կարող. միայն նրա եւ ստորագրութեան տեսակարար ուղարկում ենք սպասուեցրած նամակով «Հնչակն» կամագրութեամբ:

նկուսելու ենք, մի կաթիլ ջուր՝ ահապին գետի մէջ,
 և դեռ կ'գտնուին այնպիսի անբարոյակամներ որ ան-
 խղճաբար այդ կաթիլն էլ կուզեն ջլատիլ. կուսակ-
 ցական կրքերով իրարու դէմ մղել, փոխանակ մի-
 ցած ընդհանուր թշնամուն պիմանդրելու...

Մէք համոզուած եմք որ դա է մեր տան քանդողը.
 դա է մեր աչքի գերանն, քանի որ Հայաստանում
 արիւն կը հոսի, և մօտ ու ազգակից մարդկանց, և դեռ
 իրենք հեռի այդ ժողովրդի թշուառութիւններից ու
 անտանելի տանջանքներից, իրարու գլուխ կը կրծին,
 ուրեմն մեզ ժողովրդից կը մնայ՝ դրան ջնջել և կամ
 ժողովրդի ներկայ վիճակի և իղծերի համաձայն ժո-
 ղովուրդ դարձնել: Ահա կը լրանայ, չորս տարին որ
 Պ. Միհրան Տամատեանի և Համբարձում Պոյճեանի
 (Մուրատի) հետ գիտակից եղած եմ ժողովրդի պա-
 հանջներին. ցաւերին ու տանջանքներին, և մեր կա-
 շիի վրայ զգացած եմք այն բոլոր թշուառութիւնքն
 որով ժողովուրդը իւր օրհասական ժամուն հասած
 էր: Ի նկատի ունենալով ժողովրդի անհրաժեշտ պա-
 հանջներն, նոյն իսկ այդ գործիչներն զգուանք յայտ-
 նելով այդ կուսակցական բաժանումներէ, կը ջանային
 և մինչ անգամ իրենց կեանքեր ևս զոհ տուին ժո-
 ղովրդի շահերի համեմատ: Թունդ կուսակցական մը
 րատենելով՝ և իւր կաշիի վրայ զգալով այդ թշուառ
 ժողովրդի, թշուառ դրութիւնը, անմիջապէս կուսակ-
 ցական հոգի է կը հեռանար, և իւր մտածմանց ա-
 ուաջին կէտն կը դառնար, ժողովուրդը և նորա շա-
 հեր: Ժողովրդի շահերն ուր կը պահանջէն
 որիմե՛լ՝ անդ կը դիմէին. և ուղղակի այդ նը-
 պատակաւ էր որ Պ. Մուրատը շտապեց ՚ի
 Վովկաս անցնել, ժողովրդի անհրաժեշտ պա-
 հանջներին գոհացում մը տալու համար. այդ
 նպատակաւ էր որ իւր յօդուածն երբ ու
 սեղեկագրերը կը շրջէր թէ Հ-ի և թէ Պ-ի
 թերթերուն, ժողովրդի ցաւերը ու տանջանք-
 ները, նամանականդ նոցա թշուառ աղաղակ-
 ները շատ թուով մարդկանց ահանջին հաս-
 նի, նոքա ուղղակի նուիրուած էին գործին և
 ոչ այս կամ այն կուսակցութեան...

Աւերջապէս մինչ ցարդ և այսուհետեւ ևս, իբր
 ժողովրդի զաւակ, մեք նուիրուած եմք Գոր-
 ծին և Ազգային շահերին, ինչպէս իմ Սիրելի
 գործակից և աշխատակից Մուրատը իւր ՍՍԱ
 աստորագրութեամբ յօդուածն երբ, նոյն-
 պէս իմ ԴԹՈՒՔ և ԳԱԶՊԻՆ ստորագրու-
 թեամբ յօդուածն երբ մեր յօժար կա-
 մօք երկու թերթերում ևս տպուած են

ժողովրդի աղետարշ վեճակը և Մայր Հա-
 յաստանի մէջ եղած արտասովոր անցքերը
 աշխարհի առաջ մերկապարանոց ընելու հա-
 մար: Մեր այդ անմօռանալի ընկերը պ. Մուրատը և
 ՚ես ինքս միշտ ջանացած եմք և կը ջանամք որքան կա-
 որելի է միութիւն գոյացնելը, քանզի գործի յաջողու-
 թեանը համար անհրաժեշտ է միութիւնն: Մուրատը
 գլուխ տրաքեցնելու չափ կը ցանկար և կը ջանար նը-
 պատել միացման գործին: Աւերջապէս մեր ամեն մի
 քայլը յօդուած ժողովրդին նուիրուած է և պիտի նու-
 իրուի: Մէք մեղանչած կը լինէինք ճշմարտութեան դէմ,
 ՚եթէ դրքա ժողովրդի այս նեղ և օրհասական րոպե-
 ՚ին զբաղած չը լինէին, անձնական մանրակրկիտ հա-
 ղէններով, իրենց նահատակների քանակութեամբ պար-
 ծենալով, մինչդեռ այն կողմ երբ ժողովրդի մաքուր
 արիւնը հեղեղի նման սկսեց հոսել, քարերն էլ գա-
 յարեցան, և Եւրոպական Մաժուրը ձայն բարձրացրեց:
 Դեւ այդ բոլորը ոչ թէ Հ-ի կամ Պ-ի տեղեկագրե-
 որով եղաւ, այլ ժողովրդի արեան գնով... Մեր իս-
 կական ոյժը ներկայացնող ժողովրդն և այն անհատ-
 ներն են՝ որոնք նետուել են և նետուելու են կրակի բո-
 յցի մէջ, այն որ ժողովրդի ներկայ կացութեան և ա-
 նպագայ երջանկութեան համաձայն չէ և համակիր, այն
 է ժողովրդի շահուց թշնամին, ժողովրդը ոչ մի ժա-
 մանակ չէ կարող նրանց հետ հաշտուիլ: Ժողովրդն
 է անշուղ, և ինքը ժողովուրդը պիտի լինի, իրեն
 ողեկավար, վերջապէս ժողովուրդն արթունէ և այդ բո-
 յորը անմօռանալի կերպով կը տեսնէ...

Ահա՛ թէ որն է փաստը, «Հնչակի» պ. Խմբագրապետ
 Հրապարակախօս երեւում է, որ դուք ձեր անկուսը նա-
 խատնել էք, որովհետեւ մեզ տել էք արդէն ձեր հրաժեշ-
 տը. սա փախչել է... ձեռնոցը դուք էք ձգել, դուք էք մեզ
 կուսի հրաւիրել ձեր անամթ վարմունքով՝ «ազգիս ներկայ
 ծանր վիճակում», դուք էք «քաջութեամբ» ընդունել մեր
 («վախով նետած ձեռնոցը») եւ դո՛ւք էք տալիս («մնաք բա-
 րեւ») ո՛ւր էք փախչում եւ մոտում ազգի փնչի տակ: Մի,
 դուք խաբերաներ, կեղծաւոր փարիսեցիներ. երբ պարզ
 տեսնում էք ձեր բարոյական անկումը, այն ժամանակ էք
 սկսում «ազգիս ներկայ ծանր վիճակի» վրայ մտածել: ազ-
 գի ծանր վիճակի վրայ խորհողներ, ինչո՞ւ հենց այս ծանր
 րոպեում բարձրացրիք այդ հարած խնդիրը, որ պատի
 խնդիր է եւ լռել չի կարելի, ու այն էլ որոտալով, սպառ-
 նալիքներ տալով. ինչո՞ւ այն ժամանակ չբողոքեցիք, երբ
 լոյս էին տեսնում նոյն յօդուածները, եթէ դուք մաքուր էք:
 Բայց երբ Մատենի կոտորածը եղաւ եւ առաջին անգամ
 («Իրօշակը») հրատարակեց թղթակցութիւն, իսկ երեւակա-
 յութեամբ հայկական յեղափոխութիւնը մենավաճառ արած
 Հնչ. ո՛չ, որ մի խիստ հարած, մի անկում էր ձեզ համար,
 եւ հայ ժողովրդին նորից խաբելու՝ թէ ամեն տեղ դուք
 էք, թէ ձեզնից դուրս («չիք իրկութիւն»), ահա հարեցիք
 լիտի մեղադրանքը: Բաւական է այսքանն էլ... Սպիւլած
 լինելով մեր պատիւը պաշտպանել ձեր կասկածելի դրա-
 կան բարոյականութեան դէմ, մենք կը շտապենք թողնել
 զբիշը, երբ բուն խնդիրը պարզելուց յետոյ, մօտենում ենք

ձեր ձեզ վայելուչ հայտոյանքներին: Հետեւել ձեզ, ձեր կեղ-
տառ գրական գրասանքներում, հետեւել ձեր փողոցային,
սրիկային վայել հայտոյանքներին, «յայտնի տեսակի մարդ-
կանց» բերանից դուրս պրծած խօսքերին, որոնց ազատ
կարող էք գործածել ձեր ինտիմ շրջանում, մենք ո՛չ ցան-
կութիւն ունինք, ո՛չ ժամանակ...

Դաշնակցութիւնը իւր օրգանով ուրիշ գործ եւ պարտա-
կանութիւն ունի կատարելու. նա ծառայում է յեղափո-
խական դատին, մինչդեռ «Հնչակը» ամեն ճիգ է թափում
յեղափոխական շարժումը իրեն, իր հիւանդոտ փառամոլու-
թեան ծառայեցնել եւ այդ նպատակին հասնելու համար
նա ուսուցում է ուսուցում, որպէսզի ամբողջ հայկական շար-
ժումը իւր մէջ պարունակէր Բայց զգուշացէ՛ք, պ. Խմբ.
Հրապարակախօս, որ առակի գորտի պէս, ձեր խղճուկ մար-
մինը չճայթի եւ աճող յեղափոխական հեղեղը ձեզ իր արիւ-
ջնեան, որպէս վնասակար, պարագիտ մի դիակ... Նշոյլներն
արդէն երեւում են: Ծարունակեցէ՛ք նոյնը այժմեան ոգով,
ձեր միմոսական անանուն թերթի միջոցով եւս, որով ինք-
ներդ էք ապտակ ուտում, նոյն իսկ ովկեանուսի ձեր սիրե-
ցեալ միւս ակերից...

Մաքրեցէ՛ք ձեր կեղտը...

(«Իրօչակի») այս տարւայ առաջին համարի առաջնորդը
հանգիստ չէ տալիս «փաստեր կեղծող» «Հնչակին»: Իբրեւ
պատասխան սոյն առաջնորդի, Հնչ., հետեւելով մեզ, իր
երկրորդ համարում տպագրեց նոյնանուն մի առաջնորդող,
այն տարբերութեամբ, որ յեղափոխական բոլոր զոներին
Հնչակի աւագանւում մկրտեց՝ նրանց ձակատին դրօշմելով
«Հնչ. արիւնագոյն կնիք», մինչեւ իսկ վարժապետ Մար-
գարին, որի մասին նա միայն սեղեկութիւն ստացաւ Դրօ-
չակից. սա պատիւ է բերում Հնչ., որովհետեւ ինքն իրեն
հաւատարիմ է մտում կեղծել, ստել, խաբել... Դրանով չբա-
ւակաճացաւ. իւր հաւատարիմ ընկեր անանուն թերթում
էլ լուտանքներ թափեց, եւ վերջապէս նոյն յօրւածի առ-
թիւ տպագրել է չորս սիւնեակ Իրօչակին նւիրած ամ-
բողջ յաւելածում. այս անգամ էլ ուրիշ վարագործի սակ
իւր թէ պատմական փաստեր է շտկում. խեղճ մարդ:

Մենք դարձեալ կրկնում ենք Յակոբը ո՛չ մի կուսակ-
ցութեան պատկանելիս չէ եղել. Հնչակը սուտ է խօսում,
Յակոբը իրեն հնչակեան երբէք չի անւանել. դրա հերքու-
մը մենք չհրատարակեցինք ամօթ համարելով դատելու եւ
զբաղեցնել հասարակութիւնը: Ո՛չ մի կասկած չկայ, որ Ա-
շըրեանի անկումը անմիջական հետեւանք է Յակոբի փոր-
ձի, որովհետեւ հենց այն օրւանից Աշըրեանը քաշւեց իւր
սեփական տունը եւ չէր մասնակցում ոչ մի գործի, չնայած
որ աշխատում էին նրան համոզել, որ առ այժմ գոնէ պատ-
րեարքական թղթերին ստորագրէ: Սա փաստ է, որ, ի
դարմանս մեր, հակառակ իւր սովորութեան, խոստովան-
ւում է ինքը Հնչ. էլ ասելով վերջինս (Աշըրեանը) շտապեց
փակել իր Մաքրիքէօյի բանտում. բայց շարունակում է
յատուկ իր ձեռով՝ «աւելի ամբաջնելու նրան (Աշըրեանին)
իր պաշտօնում, ...մէկ ընդարձակ միջանցք բաժանում
է Յակոբի գործի օրն Աշըրեանի անկման օրից» եւ այլն: Է՛հ,
ինչ պէտք է ասել նրան, սր միշտ ստում, խեղաթիւրում է
փաստերը. ահա ձեզ էլի ապացոյց՝ Պօլսի հայկական գոր-
ծերի դեկը դնում է միայն Սիմօն պէյի ձեռքին եւ միայն
այն պատճառով, որ հնչակեանները նրան վիրաւորել են,
այդ վէրքից էլ նա մեռաւ: Ոչ միայն ամեն մի պօլսեցի,
այլ եւ Պօլսի կեանքին քիչ ծանօթ մարդն անգամ գիտէ,
որ Սիմօն պէյի նմանները տասնեակներ են, որ դա մի կազ-
մակերպւած ընկերութիւն է, որ կարող է Սիմօն պէյի պէս-
ներից մի քանիսը ընկնել, բայց պատրիարքը մնալ իր տեղը:
Բայց Հնչակին հարկաւոր է իրեն վերագրել, իրեն սեփա-
կանացնել յեղափոխական ամեն երեւոյթ, գործ եւ այն աւ-

տիճանի վարակել է այդ հիւանդութիւնով, որ հասցրել է
մինչեւ մորութեան:

Մի բան, որ աններելի կերպով չի յիշւած մեր յիշեալ ա-
ռաջնորդում, այդ վանի կախաղանն է. բայց Հնչակը այդ
մեզ չէ յիշեցնում, որովհետեւ կախաղան բարձացող հերոսը
հնչակեան չէ եղել: Եւ դեռ Հնչ. յանդգնութիւն ունի պատ-
մութեան էջեր սրբագրելու...

Հնչակը նոյն յաւելւածում պատասխանում է եւ իր վե-
րաբերմամբ մեր արած քննութեան: Այդ մասին առ այժմ
մենք կասնք, որ նա մեր ձեռքը տալիս է էլի մի նոր
փաստ ասելու եւ կրկնելու՝ Հն. զուրկ է ինքնուրոյնութիւ-
նից, նրա Խմբ. պետ Հրապարակախօսի գլխում քաօս է
սիրում, որ նա չի հասկանում ո՛չ Մարքսին եւ ոչ էլ սօ-
ցիալիզմը, որ նա եղել է եւ է իւր տեսական յօրւածնե-
րում գրական պարագիտ: Ապացոյցներ բազմաթիւ. թէ
ճրագիրը, թէ առաջնորդների մեծ մասը, գրքոյկների
յառաջաբանները, մի խօսքով, տեսական գրւածքները կամ
բառացի թարգմանութիւն են, կամ կոյր նմանողութիւն, որ
Հն. ծախել է հայ հասարակութեան «իւր սեփական փիլի-
մայի տակ» եւ անամօթաբար իւր գրչին է սեփականացրել:
Իբրեւ ապացոյց մեր ասածներին մենք առաջ կը բերենք
առ այժմ միայն երկու փաստ.— Մինդեան օրից իրեն սօ-
ցեալ-դէմօկրատ համարող Հն. ճրագիրը («Նարօջնայա Վօ-
լիա») ինն է բառացի թարգմանութեամբ. Լասսալի («Սահ-
եութեան մասին») գրքոյկին կցորդած յառաջաբանը Էնգէլսի
«Գիտական սօցիալիզմի» թարգմանութիւնն է մի քանի
կրճատումներով, եւ ահա թէ ինչու է նա («Էնգէլսեան ոճ»):
Այժմ հետաքրքիր է իմանալ թէ ով է եղել «չատ բան չհաս-
կացողի վիճակում»:

Հենց այս կրկու փաստից էլ կարելի է շատ որոշ կերպով
եզրակացնել, թէ Հն. ինչ տեսակ թերթ է եւ նրա Խմբ.-
Հրապարակախօսը ի՞նչ «գրական տիպ»:

ՆՆՆՈՐԱՏՏՈՒԹՅՆՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱՎՈՐ

«Իրօչակ»-ից	100 ռուբլի,	«Լարիջան»-ից	127 ռուբ-	
լի,	Գանձ-ից	100 ռ.,	«Անկելանոց»-ից	35 ռ.,
«Ճա-	նագայթ»-ից	100 ռ.,	«Ծիածան»-ից	50 ռ.,
Հայկա-	շէնի Վրէժ խմբից	10 ռ.,	Սառնաշէնցի Ա. Ս. ձէկից	20 ռ.,
Սառնաշէնցի Ս. Ս. ձէկից	20 ռ.,	Սառնաշէնցի	14 ռ.,	
Նոր Քաղաքից	36 ռ.,	Ս. Պգ. Տ. Ա.-ից	3 ռ.	

Քարոս քաղաքի 1894 թ-ի մուտքը.—
Հանգանակութիւն 195 ռ. 86 կ., Սլաք ընդհանրա-
պէս 70 ռ. 85 կ., Հաւաքածու 110 ռ. 25 կ., Արա-
գեօզ 21 ռ. 70 կ., Զրվէժ 62 ռ. 20 կ.
Վիշապ քաղ. կետր. սնդուկի մէջ ստացւեցան.
Մատթէսեան խմբ. 150 դահ., Վարդանեան խմբ. 55 դահ.
Հեկ., Վանօի խմբ. 343 դհ. 20 փր., Կամաւորներ խմբ. 273 դհ.,
Ի սեք ազգի 140 դհ., Սահակ խմբ. 100 դհ.,
Վրէժ 20 դհ., Յովնան խմբ. 360 դհ.—Դուէն քր. Վառօդ 95 դհ.
Լս 100 դհ.
Վասպուրականի Ռշտունեաց խմբ. 1000 դահել:

Դաշնակցութեան անձանօթներից խնդրում է թըր-
թակցութեան և նուիրատուութեան համար դիմել.
L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.
Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ սպարան: